

พลวัตการเข้าถึงที่ดินในชุมชนท้องถิ่นอีสาน :
ข้อโต้แย้งเรื่องสิทธิชุมชน¹

Dynamics of Access to Land in Isan Local
Communities: An Argument about Community
Rights

พฤกษ์ เถาถวิล

Preuk Taotawin

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

Faculty of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University

E-mail: pruekt@gmail.com

Received: Mar 20, 2019

Revised: Dec 12, 2019

Accepted: Dec 22, 2019

บทคัดย่อ

บทความนี้เสนอข้อโต้แย้งเรื่องสิทธิชุมชน โดยวิเคราะห์เรื่อง “การเข้าถึง” ทรัพยากรซึ่งเป็นประเด็นสำคัญในวรรณกรรมสิทธิชุมชน บทความถกเถียงกับข้อเสนอของ Ramitanon et al. (1993) ที่ว่า “ป่าชุมชน” เป็นระบบทรัพย์สิน

¹ ปรับปรุงจากบทความเดิมชื่อว่า “สิทธิชุมชนหมู่บ้านอีสานในกระแสความเปลี่ยนแปลง” นำเสนอในการสัมมนาวิชาการ “ต่อยอดความคิดอาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ : พิธีกรรมความเชื่อและสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน” 28 พฤศจิกายน 2561 จัดโดยคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ ศาสตราจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ ศาสตราจารย์ศ สันตสมบัติ และอาจารย์สุริยา สมุทคุปต์ ที่ให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการปรับปรุงบทความนี้ อย่างไรก็ตามความบกพร่องในบทความนี้เป็นของผู้เขียนแต่ผู้เดียว

ส่วนรวมของชุมชน ซึ่งสมาชิกมีสิทธิเข้าถึงทรัพยากรโดยเท่าเทียมกันตามหลักสิทธิการใช้ (usufruct rights) การเข้าถึงทรัพยากรเช่นนี้เป็นหลักการสำคัญที่เอื้อให้เกิดความเป็นธรรมต่อสังคม และความยั่งยืนของระบบนิเวศ ในการถกเถียงกับข้อเสนอดังกล่าว ผู้เขียนนำทฤษฎีการเข้าถึงของ Ribot and Peluso (2003) มาวิเคราะห์กรณีศึกษาหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคอีสาน โดยแสดงให้เห็นพลวัตการเข้าถึงที่ดินจากยุคตั้งถิ่นฐานชุมชน ยุคอำนาจรัฐเข้ามาควบคุมและจัดการที่ดินในชุมชน และยุคชุมชนภายใต้อุตสาหกรรมเกษตร การวิเคราะห์ทำให้พบว่าการเข้าถึงทรัพยากรมีความซับซ้อนและขึ้นกับเงื่อนไขทางสังคม ชุมชนไม่เคยดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่งและอิสระ แต่เผชิญกับอำนาจและความเปลี่ยนแปลงจากทั้งภายนอกและภายในชุมชน การเข้าถึงทรัพยากรจึงเป็นพื้นที่ของการต่อสู้ต่อรอง จากข้อค้นพบของกรณีศึกษาในภาคอีสานของผู้เขียนเมื่อนำมาเป็นแนวทางพิจารณาข้อเสนอของ Ramitanon et al. (1993) ที่ว่า สิทธิการใช้เป็นหลักการพื้นฐานในการเข้าถึงทรัพยากรของชุมชน ผู้เขียนเห็นว่ากรเข้าถึงทรัพยากรตามหลักสิทธิการใช้คงเกิดขึ้นได้ในชุมชนที่มีเงื่อนไขเฉพาะเท่านั้น เพราะโดยทั่วไปการเข้าถึงทรัพยากรเป็นกระบวนการต่อสู้ต่อรองของคนกลุ่มต่าง ๆ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าการเข้าถึงที่ดินตามหลักสิทธิการใช้เป็นแนวคิดที่มีข้อจำกัดในการใช้ทำความเข้าใจสถานการณ์ที่ซับซ้อน เมื่อฐานคิดเรื่องสิทธิการใช้มีข้อจำกัด ทำให้แนวคิดสิทธิชุมชนมีข้อจำกัดตามไปด้วย ดังนั้นทางออกจากเรื่องนี้คือการหันมาพิจารณาการเข้าถึงทรัพยากรในฐานะกระบวนการต่อสู้ต่อรอง ซึ่งจะเป็นการพัฒนาแนวคิดสิทธิชุมชนให้ใช้ได้กับสถานการณ์การแย่งชิงทรัพยากรที่นับวันยิ่งซับซ้อนมากขึ้น.

คำสำคัญ การเข้าถึงที่ดิน สิทธิการใช้ สิทธิชุมชน อุตสาหกรรมเกษตร อีสาน

Abstract

This article proposes an argument about community rights by analyzing “access” to resources, which is an important issue in the literature on community rights. It argues against Ramitanon et al. (1993)

which propose that “community forest” is a system of common property in which community members have an equal access to resources according to their usufruct rights. This access principle plays an essential role in contributing to social justice and ecological sustainability. To respond to such claim, the article adopted the Theory of Access proposed by Ribot and Peluso (2003) to analyze a case study in a village in Isan (Northeastern Thailand). In particular, it examined the dynamics of land access in the village community in three different eras: the community settlement, the community under the state power’s control and management of the land, and the community under the agro-industry era. The analysis shows that access to resources is complex and dependent on social conditions. In fact, the community has never lived a static or independent status, but rather it has faced with powers and changes from both internal and external forces. Consequently, access to resources is a space for struggle and negotiation. Based on the findings of this case study in Isan, considering Ramitanon et al. (1993)’s proposal that usufruct rights is a fundamental principle of access to community resources, I argue that access to resources based on usufruct rights can only occur in communities with specific conditions. This is because, in general, access to resources is a process of contestation among various groups of people. It can therefore be said that access to land according to usufruct rights is a limited concept that is unable to address complex situations. This limitation of usufruct rights can be in turn reduced down the community rights concept. Therefore, a solution to this issue is to consider access to resources as a process of contestation. This

will develop the community rights concept which can be applied in a complicated situation of resources grabbing.

Keywords: access to land, usufruct rights, community rights, agro-industry, Isan,

บทนำ

“สิทธิชุมชน” เป็นประเด็นที่อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ มีส่วนสำคัญในการบุกเบิกและพัฒนา ดังปรากฏในงานชิ้นสำคัญชิ้นหนึ่งของอาจารย์คือหนังสือ *ป่าชุมชนภาคเหนือ : ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชน* หนังสือเล่มนี้เป็นผลงานร่วมกันของอาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ อาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ และอาจารย์สัณฐิตา กาญจนพันธุ์ (Ramitanon, Kanjanapan and Kanjanapan, 1993) กล่าวได้ว่า ผลงานชิ้นนี้มีส่วนสำคัญที่ทำให้สิทธิชุมชนเป็นประเด็นที่ได้รับการยอมรับในสังคมไทยอย่างเป็นทางการ ดังที่สิทธิชุมชนได้รับการบัญญัติไว้เป็นครั้งแรกในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยปี 2540 ทำให้สิทธิชุมชนกลายเป็นเครื่องมือต่อสู้ต่อรองที่สำคัญของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและเป็นฐานความชอบธรรมในการเคลื่อนไหวปกป้องสิทธิของชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากอำนาจรัฐและทุน และไม่เพียงการเคลื่อนไหวทางสังคมเท่านั้น ขณะเดียวกันสิทธิชุมชนได้เปิดพื้นที่ทางวิชาการ ให้มีการถกเถียงทางทฤษฎีและการศึกษาวิจัยตามมาอย่างกว้างขวาง

“การเข้าถึง” ทรัพยากร เป็นประเด็นหัวใจในวรรณกรรมสิทธิชุมชน ในงานของ Ramitanon et al. (1993) ป่าชุมชน เป็นระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชน (communal property system) ซึ่งชุมชนมีสำนึกกว่าทรัพยากรไม่ใช่ของใครคนใดคนหนึ่ง แต่เป็นสิ่งที่มิใช่ใช้ร่วมกันตามความจำเป็นแห่งการดำรงชีวิต ชุมชนเป็นทั้งผู้ใช้และผู้จัดการ การเข้าถึงทรัพยากรของสมาชิกชุมชนในระบบนี้จะเป็นไปตามหลักสิทธิการใช้ (usufruct right) คือยังมีสิทธิในทรัพยากรตราบเท่าที่ยังใช้ประโยชน์ และตราบเท่าที่ยังใช้ตามกฎหมายเกณฑ์ของชุมชน การเข้าถึงทรัพยากรเช่นนี้ เป็นส่วน

หนึ่งที่เอื้อให้เกิดความเป็นธรรมต่อสังคม และความยั่งยืนของระบบนิเวศ อย่างไรก็ตาม บทความนี้มีข้อโต้แย้งว่า ในความเป็นจริงการเข้าถึงทรัพยากรมีความซับซ้อนและขึ้นกับเงื่อนไขทางสังคม ชุมชนไม่เคยดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่งและอิสระ แต่เผชิญกับอำนาจและความเปลี่ยนแปลงจากทั้งภายนอกและภายในชุมชน การเข้าถึงทรัพยากรจึงเป็นพื้นที่ของการต่อสู้ต่อรอง ในขณะที่ด้านหนึ่ง ชุมชนพยายามสร้างและรักษากฎเกณฑ์การเข้าถึงทรัพยากรเพื่อสร้างความเป็นธรรม แต่ในขณะเดียวกันก็มีสมาชิกที่พยายามผูกขาดการเข้าถึงทรัพยากร และกีดกันการเข้าถึงของผู้อื่น การเข้าใจความขัดแย้งและความหลากหลายของกลุ่มคนในชุมชนเช่นนี้ จะทำให้เราเข้าใจความเป็นชุมชนได้ดีขึ้น โดยเฉพาะในบริบทที่อำนาจภายนอกเข้าไปมีบทบาทในชุมชนอย่างมากเช่นปัจจุบัน

บทความนี้ปรับปรุงจากการวิจัยเชิงคุณภาพในจังหวัดหนึ่งของภาคอีสาน สืบจากข้อมูลภาคสนามระหว่างปี 2558 – 2560 (Taotawin, 2018) บทความนำเสนอพลวัตการเข้าถึงที่ดินในชุมชนท้องถิ่นอีสาน จากกรณีศึกษาชุมชนหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ในอดีตหมู่บ้านแห่งนี้เป็นชุมชนบ้านป่า แต่ได้พัฒนามาเป็นลำดับ กระทั่งไม่นานมานี้ได้กลายเป็นแหล่งผลิตวัตถุดิบการเกษตร ป้อนโรงงานอุตสาหกรรมเชื้อเพลิงชีวภาพ ซึ่งโรงงานได้เข้ามาจัดตั้งในพื้นที่นี้ ปัจจุบันแม้ว่าชุมชนมีความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ ประเพณี และมีความร่วมไม้ร่วมมือกันดี แต่เป็นชุมชนที่มีการแบ่งกลุ่มก้อนทางสังคม มีความตึงเครียด และความขัดแย้งกันสูง โดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับที่ดิน ขณะเดียวกันชุมชนเผชิญกับปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เลวร้ายลงเป็นลำดับด้วย ผู้เขียนเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านแห่งนี้ สะท้อนลักษณะร่วมของการบุกเบิกตั้งถิ่นฐานของชุมชนอีสานในอดีต ขณะเดียวกันประสบการณ์ของหมู่บ้านแห่งนี้เป็นบทเรียนที่ดีเพื่อรับมือกับการเปลี่ยนแปลงของภาคอีสานในอนาคต เนื่องจากภาคอีสานได้ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ทางเศรษฐกิจกระแสใหม่ ซึ่งหนึ่งในแผนการพัฒนาคือ การกำหนดให้เป็นพื้นที่รองรับการขยายตัวของอุตสาหกรรมเกษตร ดังที่รัฐบาลมีแผนจะตั้งเขตอุตสาหกรรม

เกษตรชีวภาพ และโรงงานอุตสาหกรรมเกษตรต่อเนื่องจำนวนมากในภูมิภาคแห่งนี้²

การนำเสนอบทความเริ่มจากให้รายละเอียดของทฤษฎีการเข้าถึง ซึ่งจะนำมาใช้เป็นแนวคิดหลักในบทความนี้ จากนั้นนำเสนอพลวัตการเข้าถึงที่ดินในหมู่บ้านกรณีศึกษา โดยแบ่งเป็น 3 ยุค คือยุคตั้งถิ่นฐาน ยุครัฐเข้ามาควบคุมและจัดการที่ดินในชุมชน และยุคชุมชนภายใต้อุตสาหกรรมเกษตร ในตอนท้ายของบทความเป็นการสรุปและอภิปรายเนื้อหาทั้งหมด

ทฤษฎีการเข้าถึง

การเข้าถึง (access) เป็นประเด็นหัวใจของนิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology) แนวการศึกษานี้กำเนิดขึ้นในบริบทปัญหาสิ่งแวดล้อมซึ่ง

² ยุทธศาสตร์การพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (พ.ศ. 2560 - 2564) ซึ่งกำหนดขึ้นภายใต้กรอบยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 กำหนดเป้าหมายการพัฒนาอุตสาหกรรมเกษตรแปรรูปและอาหารครบวงจรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (Office of the National Economics and Social Development Council, 2017) ล่าสุดในปี 2561 ที่ผ่านมารัฐบาลมีนโยบายสนับสนุนการจัดตั้งโครงการเขตเศรษฐกิจชีวภาพ (Bio Economy) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแผนยุทธศาสตร์อ้อยและน้ำตาลทราย 10 ปี (พ.ศ. 2558 - 2569) โดยกำหนดพื้นที่นำร่องในอีสานคือที่ อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น ภายใต้แผนการนี้จะมีการจัดตั้งโรงงานผลิตน้ำตาล พลังไฟฟ้าชีวมวลเพิ่มขึ้นกว่า 20 โรงงานกระจายในพื้นที่ภาคอีสาน และคาดว่าจะต้องมีพื้นที่ผลิตอ้อยเพิ่มขึ้นอีก 7 ล้านไร่ จากเดิมที่มีอยู่แล้ว 5.5 ล้านไร่ (The Isaan Record, 2018) ทั้งหมดนี้ยังไม่รวมการสร้างเขตเศรษฐกิจพิเศษ การปรับปรุงระบบการขนส่งและคมนาคมขนาดใหญ่ และการให้สัมปทานบัตรการขุดแร่ธาตุต่าง ๆ เช่น โพรแตช ทองคำ ซึ่งล้วนแล้วแต่มีผลกระทบต่อการใช้และการเข้าถึงที่ดิน (Siriwattanapiboon, 2016)

กลายเป็นปัญหาสำคัญระดับโลก โดยเฉพาะปัญหาความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม ในประเทศโลกที่สาม นักนิเวศวิทยาการเมืองเห็นว่า ปัญหาสิ่งแวดล้อมไม่ใช่ปัญหาเชิงเทคนิค แต่เป็นปัญหาเศรษฐกิจการเมืองระดับโลก ดังเช่น ความเสื่อมโทรมของดินเพาะปลูกในประเทศโลกที่สาม ไม่ได้มีสาเหตุมาจากเกษตรกรใช้ที่ดินอย่างขาดจิตสำนึก แต่เกิดจากโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองระดับโลก ที่ผลักดันให้เกษตรกรต้องใช้ที่ดินอย่างไม่ถูกวิธีโดยไม่มีทางเลือก (Blaikie and Brookfield, 1978) นักนิเวศวิทยาการเมือง Raymond L. Bryant (1992 : 34) ให้นิยามว่า “นิเวศวิทยาการเมือง หมายถึง แนวทางการศึกษาวิจัยที่พยายามทำความเข้าใจที่มา และเงื่อนไขทางการเมือง อันส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อม” การศึกษาวิจัยตามแนวทางนี้ ให้ความสำคัญกับบริบทที่ทำให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อม คือระบบทุนนิยมโลก ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ และนโยบายของรัฐ ที่ส่งผลต่อสิ่งแวดล้อมในพื้นที่หนึ่ง และภายใต้บริบทนี้นิเวศวิทยาการเมืองให้ความสำคัญกับประเด็น “ความขัดแย้งในการเข้าถึง” (conflict over access) เนื่องจากประเด็นดังกล่าว สะท้อนให้เห็นการต่อสู้ระหว่างตัวแสดง (actors) ฝ่ายต่าง ๆ เพื่อให้ได้ผลประโยชน์จากทรัพยากร รวมทั้งทำให้มองเห็นการต่อสู้เพื่อปกป้องการเข้าถึงทรัพยากรของชนพื้นเมืองหรือกลุ่มผู้ด้อยอำนาจ ซึ่งนิเวศวิทยาการเมืองให้ความสนใจเป็นพิเศษ (Bryant, 1992)

ในขณะที่การเข้าถึงเป็นหัวใจของนิเวศวิทยาการเมือง และเป็นคำที่ใช้กันทั่วไปในวงวิชาการ แต่ไม่มีการสร้างองค์ความรู้เชิงทฤษฎีอย่างเพียงพอ Jesse C. Ribot and Nancy Lee Peluso (2003) ได้เสนอบทความชิ้นสำคัญ *A Theory of Access* เพื่อสร้างเครื่องมือวิเคราะห์ (heuristic device) ที่มีสมรรถนะในการอธิบายประเด็นปัญหาด้านทรัพย์สินและทรัพยากร ทฤษฎีการเข้าถึงถูกพัฒนาขึ้นจากแนวคิดระบอบทรัพย์สิน/กรรมสิทธิ์ (property) ซึ่งเป็นประเด็นปัญหาสำคัญทางมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ที่ถกเถียงกันว่าอะไรคือเหตุผลที่สนับสนุนว่าบุคคลหนึ่งมีสิทธิอย่างชอบธรรมเหนือทรัพย์สิน ในขณะที่ทรัพย์สินถูกนิยามว่า “สิทธิในการได้ประโยชน์จากสิ่งต่าง ๆ” (the right to benefits from things)

ผู้เขียนทั้งสองให้นิยามการเข้าถึง (access) ว่า “ความสามารถในการได้ประโยชน์จากสิ่งต่าง ๆ” (the ability to derive benefits from things) ทั้งนี้คำว่าสิ่งต่าง ๆ (things) อาจหมายถึง วัตถุ บุคคล สถาบัน สัญลักษณ์ หรือทรัพยากรต่าง ๆ การนิยามการเข้าถึงว่าเป็นเรื่องของความสามารถ (ability) ทำให้การเข้าถึงกินความหมายกว้างกว่าทรัพย์สิน และเมื่อเรามุ่งพิจารณาความสามารถจึงหมายความว่า การเข้าถึงเกี่ยวข้องกับโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม ที่ควบคุมหรือเอื้ออำนวยให้บุคคลสามารถได้ประโยชน์จากทรัพยากรต่าง ๆ

ภายใต้โครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคมที่ควบคุมหรือเอื้ออำนวยให้เข้าถึงทรัพยากร ทั้งสองท่านเสนอให้มองการเข้าถึงเป็นเรื่องที่อยู่ภายใต้โครงข่ายอำนาจ ตามแนวคิดเรื่องอำนาจของฟูโกต์ ที่เห็นว่าอำนาจคือสิ่งที่แฝงอยู่ในความสัมพันธ์ทางสังคม อำนาจมาพร้อมกับความรู้ กฎระเบียบ และความสัมพันธ์ต่าง ๆ อำนาจทำงานบนพื้นฐานของความชอบธรรม และการยินยอมพร้อมใจ (Foucault, 1991) “เมื่อพิจารณาเรื่องทรัพยากรในฐานะเป้าหมายของการเข้าถึง เราควรมุ่งไปที่เครือข่ายของอำนาจหลากหลายรูปแบบ - ที่แฝงฝัง และทำงานโดยผ่านกลไก กระบวนการ และความสัมพันธ์ทางสังคม - ซึ่งทำให้คนกลุ่มหนึ่งสามารถที่จะได้ประโยชน์จากทรัพยากร” (Ribot and Peluso, 2003 : 154) ผู้เขียนทั้งสองเน้นว่า การเข้าถึงเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมและเป็นกระบวนการที่ดำเนินอยู่อย่างต่อเนื่อง และเพื่อที่จะพิจารณาการเข้าถึงเชิงกระบวนการได้ดีขึ้น จึงแบ่งการวิเคราะห์การเข้าถึงเป็น 3 มิติ คือ การควบคุม การจ้ำง และการได้รับประโยชน์ (control, maintain and gain) การควบคุมการเข้าถึง (access control) เป็นเรื่องของการแข่งขันกันระหว่างฝ่ายต่าง ๆ ที่จะวางกฎเกณฑ์ที่ทำให้ฝ่ายตนสามารถเข้าถึงทรัพยากร เช่น การที่รัฐนิยามพื้นที่แห่งหนึ่งให้เป็นอุทยานแห่งชาติ เป็นรูปแบบหนึ่งของการควบคุมการเข้าถึง การจ้ำงการเข้าถึง (access maintenance) เป็นเรื่องของปกป้องผลประโยชน์เหนือทรัพยากรที่ตนมีอยู่ และการได้รับประโยชน์ในการเข้าถึง (access gaining) เป็นการพิจารณาให้เห็นว่าการได้รับประโยชน์จากทรัพยากรอย่างแท้จริงเป็นของใคร เช่น เกษตรกรเป็น

เจ้าของที่ดิน แต่เกษตรกรอาจไม่ได้ประโยชน์จากที่ดิน ทว่าผลประโยชน์จากที่ดิน ถูกถ่ายโอนไปสู่มือของนายทุนด้วยกลไกต่างๆ

ในการวิเคราะห์การเข้าถึงเชิงกระบวนการ Ribot and Peluso เสนอว่า การเข้าถึงเกิดขึ้นได้ด้วยบรรดากลไกการเข้าถึง (mechanisms of access) กลไกนี้เป็นเสมือนสื่อกลางของการเข้าถึง บรรดากลไกการเข้าถึงจำแนกได้เป็น 2 รูปแบบคือ *กลไกการเข้าถึงบนพื้นฐานของสิทธิ (rights-based access mechanisms)* ซึ่งเป็นกลไกการเข้าถึงตามกฎหมาย (legal access) กลไกการเข้าถึงชนิดนี้คือ กรรมสิทธิ์ที่เราคุ้นเคยกันดี และรูปแบบที่สอง คือ *กลไกการเข้าถึงบนพื้นฐานของโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม (structural and relational mechanisms of access)* กลไกนี้เป็นสื่อกลางสนับสนุนให้สามารถเข้าถึงทรัพยากร ถ้าหากไม่สามารถเข้าถึงกลไกนี้ การเข้าถึงทรัพยากรก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ กลไกในกลุ่มนี้มีหลายรูปแบบ เช่น เทคโนโลยี ทุน ตลาด แรงงาน ความรู้ สิทธิอำนาจ อัตลักษณ์ทางสังคม ความสัมพันธ์ทางสังคม ตัวอย่างการทำงานของกลไกการเข้าถึงรูปแบบนี้เช่น เกษตรกรเป็นเจ้าของที่ดินเพาะปลูก แต่ขาดแคลนน้ำ แต่เขาเข้าถึงเทคโนโลยีในการสร้างแหล่งเก็บกักน้ำ จึงทำให้เขาได้รับประโยชน์จากที่ดิน นอกจากนี้เขายังเข้าถึงทุน ตลาด แรงงาน จึงทำให้เขาได้ประโยชน์จากที่ดิน แต่ในทางกลับกันหากไม่สามารถเข้าถึงกลไกเหล่านี้ การมีที่ดินก็จะไม่เกิดประโยชน์อันใด ในโลกความเป็นจริง กลไกการเข้าถึงบนพื้นฐานของสิทธิ และกลไกการเข้าถึงบนพื้นฐานโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม ไม่อาจแยกขาดจากกัน แต่ทำงานไปพร้อมกันโดยผสมผสานกัน

กล่าวโดยสรุปทฤษฎีการเข้าถึง ชี้ให้เห็นว่าการเข้าถึงทรัพยากรเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมและเป็นกระบวนการต่อเนื่อง การเข้าถึงเกี่ยวข้องกับอำนาจที่เอื้ออำนวยให้สามารถได้ประโยชน์จากทรัพยากร การเข้าถึงเป็นกระบวนการช่วงชิง (contestation) ของฝ่ายต่าง ๆ เพื่อควบคุม อ้ารงไว้ และได้ประโยชน์จากทรัพยากร การพิจารณาการเข้าถึงตามแนวทางนี้จึงมีประโยชน์ใน

การทำความเข้าใจปัญหาทรัพยากรในสถานการณ์ปัจจุบัน ที่มีความซับซ้อน และเกี่ยวข้องกับกลุ่มอำนาจหลากหลายฝ่าย

ในส่วนต่อไปจะเข้าสู่การวิเคราะห์พลวัตการเข้าถึงที่ดินในหมู่บ้าน กรณีศึกษา ซึ่งแบ่งเป็น 3 ยุค ตามลำดับต่อไปนี้

ยุคตั้งถิ่นฐาน : การเข้าถึงบนพื้นฐานของโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม

วรรณกรรมสิทธิชุมชน กล่าวถึงการเข้าถึงทรัพยากรของชุมชนในอดีต เมื่อครั้งที่อิสระจากอำนาจรัฐ หรืออำนาจรัฐเข้าไปมีบทบาทเหนือชุมชนไม่มากนัก ว่า การเข้าถึงทรัพยากรเป็นไปตามหลักสิทธิการใช้ (usufruct rights) ดังที่ Ramitanon et al. (1993 : 61) กล่าวว่า “สิทธิการใช้นี้หมายความว่า ผู้ที่ได้ใช้แรงงานปรับเปลี่ยนทรัพยากรให้เกิดประโยชน์ จะยังคงมีสิทธิในทรัพยากรนั้น ครอบครองเท่าที่เขายังใช้ประโยชน์อยู่ แต่จะหมดสิทธิ เมื่อทรัพยากรนั้นกลับคืนสู่สภาพธรรมชาติ ดังจะเห็นได้ชัดเจนในระบบการทำไร่ ที่มีการพักดินไว้เป็นไร่เหล่า ซึ่งคนอื่นสามารถเข้าไปใช้ได้ หากผู้ใช้เดิมไม่ย้อนกลับไปทำตามเวลาที่กำหนด” สิทธิการใช้ตามความหมายดังกล่าว เป็นไปตามวรรณกรรมพหุนิยมทางกฎหมาย (Legal Pluralism) ที่เห็นว่าในสังคมไม่ได้มีแต่กฎหมายที่มาจากรัฐแต่เพียงฝ่ายเดียว แต่ในสังคมยังมีกฎหมายที่มาจากแหล่งอื่น ๆ เช่นกฎเกณฑ์ตามประเพณีของกลุ่มชนพื้นเมือง (“indigenous”, “customary” or “folk” law) ที่อาจจัดได้ว่าเป็นกฎหมายชนิดหนึ่ง ภายใต้กฎประเพณีของชนพื้นเมืองนี้ usufructuary rights เป็นหลักการพื้นฐานประการหนึ่ง ดังที่ชนพื้นเมืองในสหรัฐอเมริกา ได้กำหนดให้ usufructuary rights เป็นหลักเกณฑ์พื้นฐานในการใช้ทรัพยากรจากป่า โดยจำแนกเป็นสองระดับ คือการให้สิทธิแก่สมาชิกในการยังชีพจากทรัพยากรในป่าโดยตรง และการดำรงชีพจากการหารายได้เชิงพาณิชย์จากทรัพยากรในป่า (Fortmann, 1988)

สิทธิการใช้ เป็นหลักการเข้าถึงทรัพยากรในระบบทรัพย์สินส่วนรวม ซึ่งเป็นหลักการพื้นฐานของสิทธิชุมชน ภายใต้ระบบทรัพย์สินเช่นนี้ ได้เอื้ออำนวย

ให้เกิดความเป็นธรรมทางสังคม และความยั่งยืนต่อสิ่งแวดล้อม (Peluso, 1996) สภาพเช่นนี้เกิดขึ้นชัดเจนในยุคบุกเบิกตั้งถิ่นฐานของชุมชนในเขตป่าภาคเหนือ ดังปรากฏในงานของ Ramitanon et al. (1993 : 34-37) แนวคิดเดียวกันนี้มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสานด้วย ดังงานที่แสดงให้เห็นวิถีชีวิตชุมชนหมู่บ้านอีสานในอดีต ซึ่งพึ่งพาธรรมชาติเป็นวิถีชีวิต และมีประเพณีการจัดการทรัพยากรตามหลักสิทธิส่วนรวม (Chaisin et al., 2003; Choosakun et al., 2007) อย่างไรก็ตาม หากคำนึงถึงเงื่อนไขเชิงโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนหมู่บ้านในอดีต ซึ่งโดยทั่วไปชุมชนหมู่บ้านมีความเหลื่อมล้ำทางสังคมไม่ต่างจากสังคมอื่น (Turton, 1979) ภายใต้เงื่อนไขเช่นนี้ การเข้าถึงทรัพยากรตามหลักสิทธิการใช้ อาจไม่มีผลในทางปฏิบัติ และการเข้าถึงทรัพยากรอาจเป็นไปได้ด้วยความเหลื่อมล้ำมาตั้งแต่ต้น ดังกรณีของหมู่บ้านตัวอย่างต่อไปนี้

บ้านโนนยาง เป็นหมู่บ้านที่มีประวัติการบุกเบิกตั้งถิ่นฐานคล้ายคลึงกับหมู่บ้านอื่น ๆ ในภาคอีสาน งานของ Natetayarak and Oamkham (1992) ซึ่งศึกษาประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานในเขตป่าภาคอีสาน เรียกยุคเริ่มต้นการตั้งถิ่นฐานว่า “ยุคบ้านป่า” ยุคนี้อยู่ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2500 สภาพป่ายังมีความอุดมสมบูรณ์ รัฐยังเปิดให้ชาวบ้านบุกเบิกพื้นที่ป่าได้อิสระ ต่อมาหลังจากหลังปี พ.ศ. 2500 - 2520 เรียกว่า “ยุคเปิดป่า” เป็นช่วงที่รัฐให้สัมปทานไม่อย่างกว้างขวาง เกิดกระแสชาวบ้านอพยพเข้าไปจับจองที่ดินที่ตัดไม้ออกแล้วเพราะสามารถบุกเบิกที่ดินได้ง่ายขึ้น ประกอบกับเป็นช่วงขยายตัวของพืชเศรษฐกิจ ในช่วงนี้การจับจองที่ดิน จึงมีลักษณะการจับจองไว้อย่างกว้างขวางเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ กรณีบ้านโนนยาง ยุคบ้านป่าของหมู่บ้านนี้อาจย้อนไปได้กว่า 100 ปี เดิมพื้นที่ตั้งหมู่บ้านเป็นป่าดงดิบที่อยู่ห่างไกลเป็นที่เก็บหาของป่าและล่าสัตว์ของคนในบริเวณนั้น แต่ช่วงที่เรียกได้ว่าเป็นยุคบุกเบิกก่อตั้งหมู่บ้านอย่างแท้จริง อาจกล่าวได้ว่าเป็นปี พ.ศ. 2490 โดยประมาณ ซึ่งเกิดการขยายตัวของประชากร ที่เข้ามาบุกเบิกจับจองที่ดิน และลงหลักปักฐานตั้งบ้านเรือนในพื้นที่นี้ ในยุคนี้อาณาเขตเริ่มจับจองที่ดินจำนวนมาก แรงจูงใจสำคัญคือมีการจัดตั้งโรงงานน้ำตาล ในอำเภอที่อยู่ไม่ไกล

นัก ทำให้ชาวบ้านต้องการที่ดินปลูกอ้อยส่งโรงงาน จากนั้นเริ่มมีกิจการรับซื้อปอ และมันสำปะหลังในอำเภอใกล้เคียง ชาวบ้านคนหนึ่งเล่าว่า ในยุคปู่ของเขา "...พ่อใหญ่...แกจับที่ไว้หลายร้อยไร่ ตอนนั้นที่ดินเยอะ คนรุ่นบุกเบิกบ้านนี้มีอยู่ 4-5 ตระกูล ที่ดินส่วนใหญ่เป็นของคนกลุ่มนี้" ด้วยกระแสการจับจองที่ดินไว้อย่างกว้างขวางนี้เอง ทำให้พบว่าชุมชนซึ่งมีที่ดินทำกินในอาณาบริเวณใกล้เคียงที่ตั้งหมู่บ้านประมาณ 5,000 ไร่ ซึ่งในยุคนั้นมีประชากรประมาณ 30-40 ครัวเรือน ได้เริ่มมีครอบครัวที่มีที่ดินปลูกข้าวไม่พอกิน และบางครอบครัวไม่มีที่ดินทำกินเลย คาดว่าครัวเรือนเหล่านี้ น่าจะมีจำนวนไม่น้อย เพราะชาวบ้านเล่าว่า มีหลายครอบครัวต้องไปทำงานในไร่นาของคนอื่น แล้วแบ่งข้าวมากิน หรือขอใช้ที่ดิน และแบ่งผลผลิตให้เจ้าของที่ดิน ลักษณะเช่นนี้สะท้อนว่า ความเหลื่อมล้ำด้านการถือครองที่ดินในหมู่บ้านได้เริ่มเกิดขึ้นแล้วในยุคนี

ประเด็นน่าสนใจก็คือ ความเหลื่อมล้ำด้านการถือครองที่ดินในสถานการณ์ที่มีที่ดินมากเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนประชากร เกิดขึ้นเพราะเหตุใด ? และเกิดขึ้นอย่างไร ? แม้ว่าในช่วงยุคบ้านป่าต่อเนื่องถึงยุคตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านแห่งนี้ ปรากฏหลักการจัดการทรัพยากรในระบบทรัพย์สินส่วนรวม ดังเรื่องเล่าเกี่ยวกับการบุกเบิกป่าที่สมาชิกมีสิทธิบุกเบิกทำกิน การมีสิทธิใช้ทรัพยากรในป่า และแหล่งน้ำ เพื่อการยังชีพ การมีป่าสาธารณะซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า ดอนปู่ตา การมีกฎเกณฑ์ว่าที่ดินแปลงใดที่มีผู้บุกเบิกไว้ แต่ไม่ได้ใช้ประโยชน์เป็นเวลานานจนคืนสภาพป่า ผู้ใช้รายอื่นมีสิทธิเข้ามาจับจองได้ แม้กระทั่งที่ดินที่มีคนบุกเบิกจับจองไว้แล้ว สมาชิกคนอื่นก็ยังมีสิทธิเข้าไปเลี้ยงสัตว์ หรือเก็บหาพืชพรรณที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติได้ อย่างไรก็ตามหลักการจัดการทรัพยากรในระบบทรัพย์สินส่วนรวม ได้ลดความสำคัญลงเป็นลำดับ จุดเปลี่ยนสำคัญเกิดขึ้นเมื่อเกิดความต้องการจับจองที่ดินจำนวนมาก เนื่องจากต้องการที่ดินปลูกพืชเศรษฐกิจ การปลูกพืชเศรษฐกิจได้ชักนำเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจที่ต้องใช้เงินสดเพื่อลงทุนในการผลิต จึงเกิดการปรับเปลี่ยนที่ไร่ ให้เป็นที่นาตา และเปลี่ยนการใช้ที่ไร่ที่เคยปลูกข้าวไร่ มาปลูกพืชไร่ เช่น อ้อย ปอ มันสำปะหลัง เกิดเป็นวงจรการลงทุนการผลิต เพื่อให้

ได้เงินตอบแทนมากขึ้น ในขณะที่เกิดการพัฒนาเส้นทางคมนาคมดีขึ้น และการเข้ามาของสินค้าอุปโภคบริโภค ทำให้มีความจำเป็นต้องใช้เงินสดมากขึ้นอีก เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านนี้เป็นไปในทำนองเดียวกับหมู่บ้านอื่น ๆ ในภาคอีสาน ดังที่มีผู้เรียกว่า การเปลี่ยนเข้าสู่ “เศรษฐกิจการตลาด” หรือ “เศรษฐกิจพึ่งพา” (Terasasawat, 2003)

ในสถานการณ์เช่นนี้ การแข่งขันกันจับจองที่ดินได้กลายเป็นที่มาของความเหลื่อมล้ำทางสังคม การจับจองที่ดินในยุคนั้น คือการเข้าไปแสดงสัญลักษณ์เหนือพื้นที่ เช่นการตัดฟันต้นไม้ หรือทำสิ่งขี้ให้เห็นว่ามีคนจองไว้แล้ว จากนั้นจึงค่อยๆบุกเบิกที่ดินนั้นให้เป็นที่ทำกิน แม้ว่าในเชิงหลักการจับจองเปิดโอกาสให้ทุกคนทำได้ แต่ในทางปฏิบัติความสามารถในการจับจองที่ดินขึ้นกับเงื่อนไขหลายประการ ชาวบ้านกล่าวว่า การจับจองที่ดินขึ้นกับเงื่อนไขที่สำคัญคือ *แรงงาน* ที่ต้องใช้ในการบุกเบิกป่าเป็นที่ไรในช่วงแรก และการปรับที่ไรให้เป็นที่นาในระยะต่อมา ดังนั้นครอบครัวที่จับจองที่ดินได้มากคือ ครอบครัวที่มีแรงงานในครอบครัวมาก หรือสามารถระดมแรงงานเครือญาติ หรือมิตรสหายมาช่วยบุกเบิก อีกเงื่อนไขหนึ่งคือการมี *ข้าว* เนื่องจากการระดมแรงงานบางกรณีต้องตอบแทนด้วยข้าวเปลือก หรือเลี้ยงดูแรงงานที่มาทำงานให้ ผู้ที่มีที่นามากจึงอยู่ในสถานะที่ได้เปรียบ ในสมัยนั้นมีวิธีการจ้างแรงงานที่เรียกว่า “เช่าบ่าวนา” โดยครอบครัวแรงงานรับจ้าง มาอยู่กับเจ้าของที่นาปีละ 6 เดือนเพื่อทำนาให้ จะได้ค่าตอบแทนเป็นข้าวเปลือกจำนวนหนึ่ง ในระหว่างที่อยู่กับนายจ้าง นอกจากทำนา บ่าวนายังมีหน้าที่ “ซาวนา” หรือปรับที่ดินที่บุกเบิกไว้แล้วให้เป็นที่นาโดยสมบูรณ์ หรืออาจไร่ ให้นายจ้าง สำหรับนายจ้าง นอกจากได้ที่นา ที่ไรเพิ่มแล้ว ข้าวที่ได้ยังมีไว้เลี้ยงดูแรงงานที่มาทำงานบุกเบิกที่ดิน หรือให้กู้ยืม เพื่อรับผลตอบแทนเป็นข้าว หรือด้วยแรงงานในโอกาสต่อไป

จากเรื่องเล่าของชาวบ้านว่าด้วยการจับจองที่ดินทำกินในอดีต เมื่อพิจารณาเงื่อนไขทั้งหมดที่เอื้ออำนวยให้สามารถจับจองและบุกเบิกที่ดิน ตามแนวทางที่ Ribot and Peluso (2003) เรียกว่า *กลไกการเข้าถึงบนพื้นฐานของ*

โครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม อาจกล่าวได้ว่า กลไกสำคัญที่เอื้ออำนวยให้สามารถเข้าถึงที่ดินในหมู่บ้านแห่งนี้ ประกอบด้วย *สถานภาพทางสังคม* *แรงงาน* *ทุน* *เทคโนโลยี* *เครือข่ายทางสังคม* และ*สิทธิอำนาจ* จึงไม่น่าประหลาดใจที่กลุ่มผู้นำการบุกเบิกนำของหมู่บ้าน ซึ่งมี *สถานภาพทางสังคม* สูงมาก่อน จากการได้รับความยอมรับนับถือ สามารถเข้าถึงที่ดินได้มากและที่ดินคุณภาพดีกว่าคนกลุ่มอื่น คนเหล่านี้มักมาจากตระกูลใหญ่ มีลูกหลานมาก หรือมีมิตรสหาย หรือคนใต้อุปถัมภ์ที่สามารถระดมมาเป็น *แรงงาน* บุกเบิกจับจองที่ดิน คนเหล่านี้มักมี *ทุน* มาก่อน ซึ่งทุนที่สำคัญในยุคนั้นก็คือมีข้าว จากการมีที่นามาก่อน หรือมีแรงงานมาบุกเบิกที่นาและปลูกข้าว แล้วใช้ข้าวเป็นทุนในการบุกเบิกที่ดินเพิ่ม รวมทั้งมี *วิ้วควาย* ซึ่งจัดเป็นทุนการผลิตอีกรูปแบบหนึ่ง นอกจากนั้น คนกลุ่มนี้มี *เทคโนโลยี* ที่ดีกว่า เช่น การมีจอบ หรือเสียม คือในสมัยนั้นชาวบ้านทั่วไปมีเพียงเสียมซึ่งบุกเบิกที่นาได้ยากลำบาก การมีจอบทำให้บุกเบิกที่นาได้สะดวกขึ้น ส่วนเสียมในยุคนั้นคนทั่วไปมีแต่ขวานกับมีดในการโค่นต้นไม้ สำหรับคนที่มียี่เยื่อ โดยเฉพาะเสียม 2 ด้ามจับ ทำให้สามารถเสียมไม้โดยใช้คนสองคนช่วยกัน ทำให้โค่นไม้ใหญ่ได้ง่ายขึ้น ในยุคนั้นจึงมีการให้ “เช่า” เสียม แล้วจ่ายคืนด้วยข้าว หรือสิ่งตอบแทนอื่น *เครือข่ายทางสังคม* เป็นอีกปัจจัยหนึ่ง ที่ทำให้คนกลุ่มนี้ได้เปรียบ เพราะทำให้ได้ข่าวสารว่ามีที่ดินที่นาจับจองอยู่ที่ไหน หรือบางครั้งก็ส่งข่าวให้คนภายนอกมาซื้อที่ดินที่เขาจับจองไว้ รวมทั้ง*สิทธิอำนาจ* (authority) ในการจับจองที่ดิน หากเชื่อว่าใครก็จับจองได้ สำหรับคนด้อยอำนาจ หากประกาศว่าได้จับจองที่ดินไว้ มีโอกาสเป็นไปได้มากกว่าสิทธิการจับจองนั้นจะถูกละเมิด แต่สำหรับผู้นำหมู่บ้าน หากได้ประกาศว่าได้จับจองที่ดินไว้ ก็ยากจะมีคนกล้าละเมิด

ในยุคนี้กล่าวได้ว่า การบุกเบิกตั้งถิ่นฐานต่อเนื่องถึงช่วงเวลาที่ชุมชนสัมพันธ์กับตลาดพืชเศรษฐกิจ ทำให้เกิดความต้องการจับจองที่ดินไว้สำหรับการปลูกพืชเพื่อหารายได้ การกักตุนที่ดินไว้สำหรับขาย หรือให้ลูกหลาน การเข้าถึงที่ดินในชุมชนซึ่งเคยเป็นไปตามหลักสิทธิการใช้ บนพื้นฐานที่ว่าทรัพยากร เป็นทรัพย์สินส่วนรวมค่อย ๆ เสื่อมความสำคัญลง การเข้าถึงที่ดิน เป็นไปตามกลไก

โครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม ดังนั้นกลุ่มคนชนชั้นนำจำนวนน้อยของชุมชน ที่มีความได้เปรียบจากสถานภาพทางสังคม แรงงาน ทูน เทคโนโลยี เครือข่ายทางสังคม และสิทธิอำนาจ จึงเข้าถึงที่ดินได้มากกว่า ทำให้ความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงที่ดินได้เริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่ยุคนี้

ยุครัฐเข้ามาควบคุมและจัดการที่ดินในชุมชน : การซ้อนทับของการเข้าถึงบนพื้นฐานสิทธิ กับการเข้าถึงบนพื้นฐานโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม

นับตั้งแต่ทศวรรษ 2530 ในระดับประเทศ ได้เกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่าการปิด “ชายแดนเกษตร” (Agricultural Frontiers) คือจากเดิมที่รัฐสนับสนุนให้ขยายพื้นที่เกษตรเข้าไปในเขตป่า ซึ่งเป็นที่มาของการขยายตัวทางเศรษฐกิจการเกษตรของไทยมาเกือบศตวรรษ แต่เมื่อเผชิญกับปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่า จึงได้หันมาเน้นนโยบายอนุรักษ์ป่าไม้ สถานการณ์นี้ทำให้ที่ดินเกษตรที่เคยรุกเข้าไปยังเขตป่าถูกหยุดไม่ให้ขยายตัวต่อไป เกิดเป็นสถานะที่ดินเกษตรบรรจบและยึดอยู่กับเขตป่า ณ ที่บรรจบกันของพื้นที่ทั้งสองประเภทนี้ มักมีแรงกดดันและพลวัตของการใช้ที่ดินสูง เนื่องจากมีความต้องการใช้ที่ดินเพื่อวัตถุประสงค์แตกต่างกันมาเผชิญหน้ากัน (Hirsch, 2009) การปิดชายแดนเกษตร ไม่เพียงสะท้อนให้เห็นความต้องการอนุรักษ์ป่าที่กำลังลดลงอย่างน่าวิตกเท่านั้น แต่ทำให้เห็นความพยายามแสดงอำนาจควบคุมและจัดการที่ดิน เพื่อตรึงเขตแดนของพื้นที่เกษตรกับเขตป่าให้หนึ่งตามนโยบายที่คาดหวัง ในทางปฏิบัติการควบคุมและจัดการเกิดขึ้นโดยการควบคุมพื้นที่สองประเภทไปพร้อม ๆ กัน ด้านหนึ่งคือ การควบคุมพื้นที่ป่าด้วยกฎหมายป่าไม้ได้แก่การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ และป่าอนุรักษ์ อีกด้านหนึ่งคือการควบคุมด้วยกฎหมายที่ดิน ในการจัดจำแนกประเภทที่ดิน และให้สิทธิการถือครองในรูปแบบต่าง ๆ (เช่น น.ส.3, โฉนด) (Hall, Hirsch and Li, 2011 : ch.2)

บ้านโนนยางในยุคนี้แสดงให้เห็นการเป็นพื้นที่ชายแดนเกษตรอย่างชัดเจน ในทศวรรษ 2510 ในขณะที่มีการให้สัมปทานตัดไม้แก่เอกชนในพื้นที่ภาคอีสานอย่างกว้างขวาง เป็นเหตุให้พื้นที่ป่าในภาคอีสานลดลงอย่างรวดเร็ว

(Natetayarak and Oarnkham, 1992) ในพื้นที่ทำกินบ้านโนนยางและใกล้เคียง แม้ว่าไม่มีการให้สัมปทานไม้ แต่มีการเข้ามาลักลอบตัดไม้โดยนายทุนเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง และมีคนเข้ามาบุกเบิกจับจองที่ดินหลังจากการตัดไม้มากขึ้นเป็นลำดับ ในช่วงดังกล่าวทางราชการได้ประกาศให้พื้นที่ส่วนหนึ่งซึ่งยังคงมีสภาพป่าค่อนข้างสมบูรณ์ เป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ การดำเนินการนี้เท่ากับว่าเป็นการกันที่ดินทำกินของบ้านโนนยางออกจากเขตป่าของรัฐ และภายหลังจากนั้นทางราชการได้เข้ามาดำเนินการออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินทำกินให้กับชาวบ้าน ได้แก่การรับรองสิทธิครอบครองที่ดิน (น.ส.3 และ น.ส.3 ก.) ในพื้นที่ทำกินจำนวนหนึ่งต่อมาได้จึงรับรองกรรมสิทธิ์ (โฉนด) ให้ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้สำหรับพื้นที่ทำกินบางส่วนที่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ แต่มีสภาพสภาพเสื่อมโทรม ได้ประกาศเป็นเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) และได้ให้สิทธิทำกินแก่ชาวบ้านในรูป ส.ป.ก. 4-01 นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ทำกินอีกส่วนหนึ่งที่ทางราชการถือว่าเป็น “ที่ดินสาธารณะประโยชน์” จึงไม่รับรองสิทธิที่ดินให้แก่ผู้ใด

หากกล่าวตามทฤษฎีการเข้าถึงของ Ribot and Peluso (2003) การเข้ามาควบคุมและจัดการที่ดินของรัฐ โดยเฉพาะ การรับรองสิทธิที่ดิน ทำให้ *กลไกการเข้าถึงบนพื้นฐานของสิทธิ* ซึ่งเป็นการเข้าถึงตามกฎหมายเข้ามาซ้อนทับกับ *กลไกการเข้าถึงบนพื้นฐานของโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม* ที่มีบทบาทมาก่อนจากยุคที่ผ่านมา สถานการณ์นี้นำมาซึ่งโอกาสและปัญหาสำหรับชาวบ้านในเวลาเดียวกัน ในด้านหนึ่งกรรมสิทธิ์ที่ดินตามกฎหมายของรัฐ ทำให้การมีสิทธิเหนือที่ดินที่เคยอยู่ภายใต้หลักประเพณีของชุมชนถูกดึงเข้าสู่การควบคุมของรัฐ สิทธิในที่ดินจึงถูกโอนเข้าไปอยู่ในบริบทสังคมวงกว้างเหนือระดับท้องถิ่น (de-localization) ในบริบทนี้ทำให้ตัวแสดงที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ดินมีหลากหลายกลุ่มอำนาจและช่องทางในการเข้าถึงที่ดินมีหลากหลายวิธีมากขึ้น (Hall, Hirsch and Li, 2011) อีกด้านหนึ่ง ในชุมชนซึ่งมีหลักการเข้าถึงที่ดิน 2 แบบ ทับซ้อนกัน เมื่อตกอยู่ในสถานการณ์ที่มีความต้องการใช้และครอบครองที่ดินสูงขึ้น จึงก่อให้เกิดความขัดแย้งจากการอ้างสิทธิในที่ดินด้วยหลักเกณฑ์ที่ต่างกัน

กรณีการขายที่ดินให้แก่คนภายนอกชุมชนแสดงให้เห็นความแยกแยะ (dilemmas) ระหว่างโอกาสกับปัญหา คือเมื่อรัฐเข้ามาดำเนินการออกเอกสารสิทธิ์ชาวบ้านโดยทั่วไปต่างพอใจกับการดำเนินการของรัฐ เนื่องจากเอกสารสิทธิ์ทำให้รู้สึกมีความมั่นคงในการถือครองที่ดิน ที่ดินมีมูลค่าสูงขึ้น และสามารถเป็นหลักทรัพย์กู้ยืมเงินเชื่อจากสถาบันการเงิน แต่การมีเอกสารสิทธิ์ในภาวะความต้องการที่ดินกำลังขยายตัวอย่างเร่งรัด ทำให้ที่ดินถูกดึงเข้าสู่กระแสการเก็งกำไร ในช่วงต้นทศวรรษ 2530 ซึ่งเกิดกระแสการกว้านซื้อที่ดินเพื่อเก็งกำไรเกิดขึ้นเป็นกว้างขวางทั่วประเทศ (Rakyutitham et al., 2005) ที่หมู่บ้านนี้มีนายทุนจากในตัวจังหวัด ได้ติดต่อนายหน้าในหมู่บ้านให้ชักชวนชาวบ้านขายที่ดินที่มีโฉนดหรือ น.ส.3 ผลจากการกว้านซื้อที่ดินคือการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการถือครองที่ดินในชุมชน คือที่ดินทำกินที่มีเอกสารสิทธิ์เกินกว่าครึ่งของหมู่บ้านได้ตกเป็นของเอกชนภายนอกหมู่บ้าน ซึ่งหมายถึงค่าเฉลี่ยการถือครองที่ดินของครัวเรือนลดลงจากเดิม พร้อมกับอัตราการถือครองที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ (น.ส.3 และโฉนด) ลดลงควรกล่าวด้วยว่าการมีเอกสารสิทธิ์และการซื้อขายที่ดิน ไม่จำเป็นต้องสร้างผลกระทบเชิงลบต่อชาวบ้าน แต่ในกรณีนี้การซื้อขายที่ดินเกิดขึ้นในภาวะที่ชาวบ้านไม่มีประสบการณ์ ไม่มีข้อมูลสถานะตลาด ประกอบกับบรรดานายหน้าชักผลประโยชน์จากราคาที่ดินจำนวนมาก ทำให้ชาวบ้านขายที่ดินได้ในราคาต่ำกว่าที่ควรจะเป็น ชาวบ้านจึงได้เงินจากการขายที่ดินไม่มากนัก ไม่มีนัยสำคัญต่อการนำไปลงทุนยกระดับฐานะครอบครัว การกว้านซื้อที่ดินจึงทำให้ชาวบ้านมีเงินสดมาจับจ่ายในช่วงเวลาสั้น ๆ แต่ทำให้มีที่ดินทำกินลดลง และเผชิญปัญหาขาดแคลนที่ดินทำกินในยุคต่อมา

เหตุการณ์สำคัญอีกด้านหนึ่งคือ ความตึงเครียดในชุมชน ดังที่ Ganjanapan (2001) ได้แสดงให้เห็นว่า การทับซ้อนของหลักการจัดการที่ดินระหว่างหลักประเพณีและหลักกฎหมาย ในบริบทที่มีความต้องการใช้และถือครองที่ดินมากขึ้น ทำให้เกิดความขัดแย้งจากการอ้างสิทธิ์ด้วยหลักการที่แตกต่างกัน ในหมู่บ้านนี้ได้เกิดความขัดแย้งหลายรูปแบบ ได้แก่ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้าน

เช่น กรณีชาวบ้านบุกเบิกที่ดินร่วมกันในอดีต ฝ่ายที่เป็นเจ้าของจากการจับจองไว้ก่อนได้แบ่งที่ดินจำนวนหนึ่งให้แก่สมาชิกที่มาช่วยบุกเบิก ต่อมาเจ้าของที่ดินได้ออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินในชื่อตัวเองทั้งหมด แต่ก็ยังให้สมาชิกที่มาช่วยบุกเบิกได้ใช้ที่ดินทำกินตามที่ได้ตกลงกันไว้ ครั้นเข้าสู่รุ่นลูก ผู้เป็นเจ้าของที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์จากการรับมรดก ต้องการครอบครองที่ดินทั้งหมด จึงขัดแย้งกับลูกของสมาชิกที่มาช่วยบุกเบิกที่ถือว่าตนเป็นเจ้าของที่ดินตามประเพณีที่สืบทอดมา ความขัดแย้งอีกรูปแบบหนึ่งเกิดขึ้นในครอบครัวและเครือญาติ เช่นกรณีการแบ่งมรดกที่ดินในครอบครัว ในอดีตพ่อแม่จะแบ่งที่ดินมรดกโดยวาจาโดยแบ่งให้ลูกตามที่เห็นว่าเหมาะสม ต่อมาภายหลังเมื่อมีการออกเอกสารสิทธิ์ทำให้ที่ดินบางแปลงสามารถออกเอกสารสิทธิ์บางแปลงทำไม่ได้ เมื่อกินมีมูลค่าต่างกันจึงเกิดความขัดแย้งกันในหมู่ผู้รับมรดกกว่าใครควรจะได้รับที่ดินเท่าใด มีหลายกรณีในรุ่นลูกหลานที่สมาชิกบางครอบครัวถือว่าไม่ได้รับความเป็นธรรม จึงไม่ยอมลงนามยินยอมในเอกสารของทางราชการทำให้ไม่สามารถแบ่งมรดกที่ดินกันได้ ความขัดแย้งอีกรูปแบบหนึ่งเกิดขึ้นระหว่างชาวบ้านกับผู้ใหญ่บ้าน คือชาวบ้านที่มีที่ดินทำกินในพื้นที่ที่ถูกทางราชการจัดว่าเป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ มีความต้องการจะให้ทางราชการมาออกเอกสารสิทธิ์มีความไม่พอใจผู้ใหญ่บ้าน โดยเห็นว่าผู้ใหญ่บ้านเพิกเฉยไม่ผลักดันให้ทางราชการมาออกโฉนด แต่ในพื้นที่ที่เป็นที่ดินของญาติพี่น้องของตนกลับวิ่งเต้นให้มีการออกเอกสารสิทธิ์จนได้ ฯลฯ

ความตึงเครียดในชุมชนอีกด้านหนึ่ง เกิดจากการแปรพักตร์บางส่วนรวมเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านเล่าว่า ที่ดอนปู่ตาของหมู่บ้านซึ่งเป็นเสมือนป่าชุมชน ได้ถูกรอบรั้วหนึ่งอ้างความเป็นเจ้าของและใช้รถไถเข้าบุกเบิกเป็นที่ทำกิน อีกกรณีหนึ่ง แกนนำชาวบ้านกลุ่มหนึ่งต้องการรักษาป่าชุมชนผืนสุดท้ายของหมู่บ้าน เมื่อมีพระอุดมคัมมาปกเกล้าหาความไว้วางใจ จึงนิมนต์ให้ท่านอยู่ก่อตั้งวัด หลังจากนั้นได้ประกาศให้พื้นที่ขนาด 200 ไร่เป็นเขตวัดป่า แต่ด้วยเหตุที่เป็นเขตสงฆ์ที่เคร่งครัด คณะกรรมการวัดได้สร้างรั้วรอบขอบชิดกลายเป็นว่าพื้นที่ป่าของชุมชนเปลี่ยนเป็นพื้นที่หวงห้ามของวัด ไม่มีผู้ใดเข้าใช้ประโยชน์ในป่าแห่งนั้น

ได้อีก การแปรทรัพยากรส่วนรวมเป็นของส่วนบุคคลยังเห็นได้อีกจากหลายรูปแบบ เช่นกรณีต้นยางและต้นสะแบง ซึ่งในอดีตถือว่าใคร ๆ ก็เจาะน้ำมันยางได้กลับถูกหวงกันโดยการอ้างสิทธิการได้ประโยชน์ในฐานะผู้มาเจาะน้ำมันยางก่อน และต่อมายกระดับเป็นการอ้างสิทธิการเป็นเจ้าของต้นไม้จากสิทธิการถือครองที่ดินเพื่อกีดกันการเข้าถึงของคนอื่น กรณีพื้นที่เลี้ยงวัวควายก็คล้ายกันในอดีต การเลี้ยงวัวควายให้และเล็มหญ้าสามารถทำที่ไหนก็ได้ แต่ต่อมาเจ้าของที่ดินเริ่มกีดกันไม่ให้คนอื่นมาเลี้ยงสัตว์ในที่ดินของตน เพราะต้องการสงวนไว้สำหรับเลี้ยงวัวควายของตน รวมไปถึงในบางกรณีไม่ให้อื่นมาจับปูจับปลาใน ฮอง (หรือลำห้วย) ที่ผ่านที่ดินของตน

ในยุคนี้กล่าวได้ว่า การออกเอกสารสิทธิให้ประโยชน์แก่คนที่มีที่ดินถือครองมาตั้งแต่ยุคที่แล้ว โดยเฉพาะที่ดินที่เป็นที่บ้าน ที่นา หรือที่ดินที่มีหลักฐานการทำกินถาวร ซึ่งเข้าหลักเกณฑ์ออกเอกสารสิทธิได้ คนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่คือเครือญาติและลูกหลานของกลุ่มชนชั้นนำของหมู่บ้าน ในขณะที่ชาวบ้านที่เลี้ยงชีวิตจากการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ ได้รับผลกระทบจากการที่พื้นที่ป่าชุมชนลดลง และการหวงกันที่ดินในฐานะทรัพย์สินส่วนบุคคลที่ไม่เต็มใจให้ผู้อื่นเข้าไปเลี้ยงสัตว์หรือเก็บหาปัจจัยยังชีพ ในยุคนี้ความเหลื่อมล้ำในการถือครองที่ดินและเศรษฐกิจ-สังคมสูงขึ้น รวมทั้งความขัดแย้งเชิงผลประโยชน์ระหว่างกลุ่มคนในชุมชนสูงขึ้น

ยุคชุมชนภายใต้อุตสาหกรรมเกษตร : การควบคุมการเข้าถึงที่ดินของทุน

การได้ประโยชน์ของนายทุนจากที่ดินของเกษตรกร โดยนายทุนไม่ต้องเป็นเจ้าของหรือจัดการที่ดินโดยตรงไม่ใช่เรื่องใหม่ ลักษณะสำคัญของทุนนิยมภาคเกษตรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งประเทศไทย ถูกเรียกว่า “ทุนนิยมค่าเช่า” (Rent Capitalism) คือการที่กลุ่มทุนทำกำไรจากการควบคุมทุนในการผลิต ไม่ว่าจะทุนนั้นจะอยู่ในรูปของเงินกู้ การให้เช่าที่ดิน หรือปัจจัยการผลิต โดยให้ “เช่า” ทุนแก่เกษตรกรไปทำการผลิต แล้วสร้างกำไรจาก “ค่าเช่า” แบบต่าง ๆ โดยไม่ต้องไปลงทุนทำการผลิตเอง จึงเท่ากับว่าทุนได้ประโยชน์จากที่ดินและแรงงานของ

เกษตรกร โดยไม่ต้องเข้าไปควบคุมที่ดินและกระบวนการผลิตด้วยตนเอง (Husken, 1989) การได้ประโยชน์จากที่ดินเกษตรกรอีกรูปแบบหนึ่งได้แก่ ระบบเกษตรแบบพันธะสัญญา (contract farming) ซึ่งดูเหมือนว่าเป็นการแลกเปลี่ยนทางธุรกิจที่เป็นธรรมและเท่าเทียม แต่หลักการพื้นฐานก็ไม่ต่างจากกรณีแรก คือฝ่ายทุนเป็นฝ่ายควบคุมปัจจัยการผลิต ความรู้ ทุน และตลาด ฝ่ายเกษตรกรนั้นมีที่ดิน แรงงาน และทักษะการเกษตร ในเงื่อนไขที่ทุนควบคุมปัจจัยสำคัญของการผลิต และด้วยสัญญาผูกมัดให้เกษตรกรต้องส่งมอบผลผลิตตามที่กำหนด ทำให้เกษตรกรต้องจัดหาที่ดิน แรงงาน และทำการผลิตอย่างขมงวดด้วยตนเอง กรณีนี้เสมือนว่าเกษตรกรมีอิสระในการผลิต แต่แท้จริงกลับถูกควบคุมโดยทุนผ่านสัญญาที่ได้ตกลงกันไว้ เกษตรกรต้องรับผิดชอบและทำงานหนักจนประหนึ่งว่าเป็นแรงงานรับจ้างของนายทุนในที่ดินของตัวเอง (Watts, 1994)

ในกรณีศึกษาในในพื้นที่ใกล้เคียงกับหมู่บ้านกรณีศึกษา ราวต้นทศวรรษ 2550 มีนายทุนเข้ามาจัดตั้งโรงงานผลิตแบริ่งมันสำปะหลัง จากนั้นได้ขยายการผลิตไปสู่การผลิตเชื้อเพลิงชีวภาพ (เอทานอล) จากมันสำปะหลัง กรณีโรงงานแปรรูปมันสำปะหลังแห่งนี้ ได้แสดงให้เห็นการได้ประโยชน์จากที่ดินของเกษตรกรหรือการเข้าถึงที่ดินของเกษตรกร ด้วยกลยุทธ์ที่ซับซ้อนและมีประสิทธิภาพมากขึ้น ด้วยเหตุที่เป็นโรงงานขนาดใหญ่ ต้องการวัตถุดิบป้อนโรงงานจำนวนมาก และเป็นที่ทราบกันดีว่า โรงงานแปรรูปมันสำปะหลังหลักเลี้ยงได้ยากต่อการปล่อยมลพิษทางอากาศ กลิ่น และน้ำเสีย โรงงานจึงมีปฏิบัติการหลายประการเพื่อสร้างความมั่นคงในการมีวัตถุดิบและรับมือกับปัญหาที่อาจเกิดขึ้น

ปฏิบัติการทั้งหมดของโรงงาน อาจสรุปรวบยอดได้ว่าเป็น การอ้างอิงวาทกรรมการพัฒนา ว่าด้วยการสร้างความทันสมัยด้านการเกษตรและการรักษาสีงแวดล้อม ซึ่งเป็นวาทกรรมระดับโลกมาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1980 (Watts and Peet, 2004) ดังจะเห็นได้จากปฏิบัติการหลายระดับของโรงงาน ในระดับมหภาคหรือในวงกว้างคือการสร้างภาพลักษณ์ต่อสาธารณะชน ด้วยการชูภาพโรงงานที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ผู้ทำการผลิตเชื้อเพลิงชีวภาพ ภาพลักษณ์นี้สอดคล้องกับ

กระแสการผลิตพลังงานทางเลือก ซึ่งกำลังเป็นวาทกรรมการพัฒนาชุดใหม่ระดับโลก (Borras et al., 2010) ในอีกด้านหนึ่งโรงงานซูภาพกิจการที่ช่วยพัฒนาท้องถิ่น ด้วยการพัฒนาการเกษตรสมัยใหม่และสร้างรายได้ให้กับเกษตรกร โรงงานดำเนินงานหลายประการเพื่อสร้างภาพลักษณ์ เช่น การประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อ การจัดนิทรรศการและรณรงค์ในโอกาสต่าง ๆ ปฏิบัติการในระดับรองลงมา คือการร่วมกับส่วนราชการจังหวัด ผลักดันให้การผลิตเชื้อเพลิงชีวภาพ เป็นส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์การพัฒนาเศรษฐกิจจังหวัด และโดยต่อเนื่องกันมีโครงการความร่วมมือกับส่วนราชการด้านการเกษตร ประชาสัมพันธ์และฝึกอบรมทางเทคนิคให้เกษตรกรปลูกมันสำปะหลังอย่างถูกต้องตามหลักวิชาการ นอกจากนั้นมีปฏิบัติการในระดับท้องถิ่นตำบลและหมู่บ้าน คือโรงงานได้เข้าไปจัดตั้งเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกมันสำปะหลังของโรงงานในรัศมีใกล้เคียงโรงงาน เพื่อเป็นกลไกประสานงานการฝึกอบรมเกษตรกร และป้อนข้อมูลข่าวสารแก่เกษตรกร ทั้งหมดนี้อาจเรียกว่าปฏิบัติการทางวาทกรรม ซึ่งมีผลทำให้พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังเพิ่มขึ้นอย่างก้าวกระโดด สามารถควบคุมทางอ้อมให้เกษตรกรทำการผลิตวัตถุดิบให้ได้คุณภาพและปริมาณตามต้องการ และทำให้การเดินเครื่องการผลิตของโรงงานเป็นไปอย่างราบรื่น แม้ว่าในความเป็นจริงมีปัญหาหลายประการที่ขัดกับภาพลักษณ์ที่โรงงานนำเสนอ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาการรุกทำลายพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนาเป็นบริเวณกว้าง การรุกเข้าไปในเขตป่าของรัฐในบางพื้นที่ รวมทั้งในพื้นที่ใกล้เคียงโรงงานเกิดวิกฤตแม่น้ำเน่าเสีย มลพิษทางอากาศ กลิ่น รวมทั้งสารเคมีการเกษตรจากแปลงผลมันสำปะหลังปนเปื้อนในสิ่งแวดล้อมอย่างหนัก

ที่บ้านโนนยาง กล่าวได้ว่าการควบคุมการเข้าถึงที่ดิน (control of access) อยู่ในเงื้อมมือของโรงงาน ในด้านหนึ่ง โรงงานได้ประโยชน์จากที่ดินกรรมสิทธิ์ของตนเอง ที่กว่านซื้อเอาไว้นับตั้งแต่ยุคแก๊งกำไรที่ดินเมื่อสองทศวรรษที่ผ่านมา ที่ดินของโรงงานบริเวณบ้านโนนยางนับพันไร่ ถูกใช้เป็นแปลงปลูกมันสำปะหลังของโรงงาน ต่อมาเมื่อเห็นว่าการปลูกมันสำปะหลังเป็นเรื่องยุ่งยากไม่คุ้มทุน จึงปล่อยให้ดินให้ชาวบ้านเช่าปลูกมันสำปะหลัง และต่อมาภายหลังเมื่อเห็นว่ามีวัตถุดิบ

มากพอแล้ว ได้ถอนสิทธิการเช่าของชาวบ้าน ไปให้เช่าแก่นายทุนรายใหญ่รายหนึ่งที่ต้องการเช่าที่ดินเพื่อปลูกหญ้าโตเร็ว³ โดยโรงงานจะได้ประโยชน์ในเวลาเดียวกันจากการใช้พื้นที่ปลูกหญ้าโตเร็วนั้นเป็นพื้นที่รับน้ำบำบัด⁴ จากโรงงานด้วย กรณีนี้แสดงให้เห็น *การควบคุมการเข้าถึงที่ดินบนพื้นฐานฐานสิทธิ* จากการถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน ซึ่งเจ้าของมีสิทธิโดยสมบูรณ์ในการใช้ประโยชน์ที่ดิน

ขณะเดียวกัน ในอีกด้านหนึ่ง โรงงานควบคุมการเข้าถึงที่ดินของเกษตรกรจากกลไกการเข้าถึงบนพื้นฐานโครงสร้างทางและความสัมพันธ์ทางสังคม โดยควบคุมผ่านวาทกรรมการพัฒนาการเกษตร กล่าวคือกระบวนการส่งเสริมการเกษตรในหมู่บ้านทำให้เกษตรกรตื่นตัวปรับเปลี่ยนตัวเองเป็นเกษตรกรผู้ปลูกมันสำปะหลัง เกษตรกรจำนวนหนึ่งได้ปรับเปลี่ยนที่ดินปลูกข้าวหรือพืชอื่นไปปลูกมันสำปะหลัง สำหรับผู้ไม่มีที่ดินหรือที่ดินไม่พอ ได้ไปหาที่ดินเช่าต่างหมู่บ้านหรือต่างอำเภอ ในภาวะที่ราคามันสำปะหลังสูงขึ้นโดยสัมพันธ์เมื่อเปรียบเทียบกับอดีต การปลูกมันสำปะหลังกลับมาเป็นรายได้สำคัญของหมู่บ้าน หลายครอบครัวกลายเป็นผู้ผลิตมันสำปะหลังรายใหญ่ บางครอบครัวปลูกมันสำปะหลังเป็นรายได้เสริมกับการประกอบอาชีพอื่น เกษตรกรผู้ปลูกมันสำปะหลังภายใต้การสนับสนุนของโรงงาน ได้เข้ารับการศึกษาอบรมการเกษตรและการสนับสนุนอื่น ๆ จากโรงงาน ได้รับเอาความรู้และนวัตกรรมใหม่มาใช้ปรับปรุงการผลิตให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้อาจกล่าวได้ว่า ชาวบ้านได้ประโยชน์จากการเป็นผู้ผลิตมันสำปะหลังขายแก่โรงงาน แต่หากพิจารณาในระดับกว้างฝ่ายที่ได้ประโยชน์มากกว่าคือโรงงาน โรงงานได้วัตถุประสงค์โดยไม่ต้องรับภาระการจัดหาที่ดินมาทำการผลิต ไม่ต้องยุ่งยากจัดการแรงงานในการผลิต และไม่ต้องแบกรับความรับผิดชอบต่อความเสี่ยงโรคมทางสิ่งแวดล้อมจากการผลิตพืช

³ คือหญ้าเนเปียร์ ซึ่งเป็นหญ้าโตเร็ว มีขนาดใหญ่เหมือนต้นอ้อย สามารถใช้เป็นอาหารสัตว์ และสามารถนำไปผลิตเชื้อเพลิงชีวภาพได้

⁴ คือน้ำเสียจากโรงงานผลิตแป้งมันสำปะหลังและเอทานอลที่ผ่านกระบวนการบำบัดของเสียแล้ว

เชิงเดี่ยวอย่างเข้มข้น ในภาวะเช่นนี้จึงกล่าวได้ว่าโรงงานคือผู้ควบคุมการเข้าถึงที่ดิน และได้รับผลประโยชน์จากที่ดิน (access gaining) ที่แท้จริง

ด้านสถานการณ์ความขัดแย้งในหมู่บ้านยุคนี้ซับซ้อนมากขึ้น จากพื้นฐานเดิมคือความขัดแย้งระหว่างกลุ่มที่ดินทำกินมาก กับที่ดินทำกินน้อยหรือไม่มีเลย ได้เปลี่ยนเป็นความขัดแย้งระหว่างกลุ่มที่ได้ประโยชน์จากการผลิตมันสำปะหลัง กับกลุ่มที่ไม่ได้ประโยชน์ ฝ่ายแรกมีทั้งผู้ผลิตมันสำปะหลังรายใหญ่ กลาง เล็ก บางครัวเรือนที่ดินมาก บางครัวเรือนที่ดินน้อย (ผลิตโดยการเช่าที่ดิน) บางส่วนคือผู้ได้รับผลประโยชน์จากการผลิตมันสำปะหลังทางอ้อม เช่นผู้ไปทำงานที่โรงงานแรงงานรับจ้างในไร่มันสำปะหลัง ผู้ให้บริการรถแทรกเตอร์ไถไร่ และรถบรรทุกผลผลิต ส่วนฝ่ายหลังเป็นผู้ไม่ได้ประโยชน์จากมันสำปะหลัง พวกเขาปลูกข้าว ยางพารา หรือประกอบอาชีพอื่น คนกลุ่มนี้ได้รับผลกระทบจากน้ำเสียของโรงงานปนเปื้อนในลำห้วยสาธารณะ และกระจายตัวไปในพื้นที่นา กระทบต่อการทำนา ทำให้สัตว์ที่เป็นอาหารในพื้นที่นา ลำห้วย และลำน้ำสายหลักจำนวนลดน้อยลง การเผชิญกับฝุ่นละอองในอากาศ กลิ่นเหม็น แมลงวัน คนเหล่านี้รู้สึกว่าจะไม่ได้รับความเป็นธรรม เพราะไม่ได้ประโยชน์จากมันสำปะหลัง แต่ต้องแบกรับปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้น สำหรับฝ่ายแรกแม้จะได้รับผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมไม่ต่างกัน แต่ก็ยังสนับสนุนโรงงาน เพราะยังได้ประโยชน์จากมันสำปะหลัง อีกทั้งแกนนำฝ่ายนี้ประกอบด้วยผู้ใหญ่บ้านและคณะกรรมการหมู่บ้าน ซึ่งใกล้ชิดและได้ประโยชน์จากโรงงานมาโดยตลอด

ในสถานการณ์นี้พบว่าชาวบ้านโนนยางนำเสนออัตลักษณ์ทางสังคมต่างกันหลายรูปแบบ ชาวบ้านบางคนภาคภูมิใจที่เรียกตัวเองว่า “เกษตรกรยุคใหม่” ซึ่งเป็นเกษตรกรผู้ใช้ความรู้ นวัตกรรม และการวางแผนการผลิตอย่างผู้ประกอบการ เช่นนายศักดิ์ ผู้ปลูกมันสำปะหลังกว่า 100 ไร่ โดยใช้ที่ดินของตัวเอง และเช่าที่ดินเกินกว่าครึ่งของพื้นที่ผลิตทั้งหมดในพื้นที่ทั้งใกล้และไกลหมู่บ้าน ศักดิ์เป็นเจ้าของรถแทรกเตอร์ รถบรรทุก และเป็นหัวหน้าทีมงานรับจ้างไถไร่ แรงงานในไร่มัน และรับจ้างขนส่งมันไปโรงงาน ศักดิ์เป็นต้นแบบของ

ความสำเร็จที่สามารถเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตในไร่ นา และสร้างรายได้เป็นกอบเป็นกำ ขณะที่ชาวบ้านบางกลุ่มภูมิใจในการเป็น “เกษตรกรผู้ผลิตมันสำปะหลังอินทรีย์” บางกลุ่มเป็น “ยูวเกษตรกรปราดเปรื่อง” (Young Smart Farmer) บางคนเป็นวิทยากรรับเชิญของหน่วยงานด้านการเกษตรที่เดินสายบรรยายไม่หยุดหย่อน กลุ่มคนเหล่านี้มีความคิดร่วมกันคือ มันสำปะหลังทำให้บ้านโนนยังพัฒนาขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับในอดีต การพัฒนาทำให้หมู่บ้านนี้น่าอยู่และน่าภาคภูมิใจ ขณะเดียวกันชาวบ้านอีกฝ่ายหนึ่งก็รู้สึกไม่เป็นธรรมจากปัญหาสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นฝ่ายด้อยอำนาจ ได้พยายามต่อสู้ โดยวิธีหนึ่งที่ใช้คือการล่าเลิก “ความเป็นชุมชน” และอ้างถึง “สิทธิชุมชน” ในการปกป้องวิถีชีวิตจากการรุกรานของทุนและรัฐ กลุ่มนี้ได้เข้าร่วมกับ “ขบวนการพิทักษ์ลำน้ำ...” ซึ่งเป็นการรวมตัวของบรรดาชาวบ้านในหมู่บ้านตามแนวลำน้ำสายหลักของท้องถิ่น ที่ได้ผลกระทบจากโรงงานแห่งนี้ร่วมกัน การรวมตัวนี้อาจนับว่าเป็นการ “ผลิตใหม่ความเป็นชุมชน” ซึ่งเป็นยุทธศาสตร์ในการต่อรองกับอำนาจรัฐและทุนที่สร้างผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของพวกเขา (Santasombat, 2003) ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นความซับซ้อนเลื่อนไหลของปัญหาในชุมชน รวมทั้งความหลากหลายและเลื่อนไหลของกลุ่มคนและสิ่งที่เรียกว่า “ความเป็นชุมชน” ซึ่งเป็นเรื่องที่เราควรให้ความสำคัญในการทำความเข้าใจปัญหาการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นอีสานในปัจจุบัน

สรุปและอภิปราย

บทความนี้วิเคราะห์การเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งเป็นประเด็นหัวใจของวรรณกรรมสิทธิชุมชน เพื่อที่จะเข้าใจการเข้าถึงทรัพยากรซึ่งมีพลวัตและความซับซ้อนสูง ผู้เขียนได้ใช้ทฤษฎีการเข้าถึงเป็นแนวทางวิเคราะห์ประเด็นปัญหาในหมู่บ้านกรณีศึกษาแห่งนี้ บทความแสดงให้เห็น การเข้าถึงที่ดินในยุคตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้าน ที่ความเหลื่อมล้ำด้านการถือครองที่ดินได้เริ่มขึ้น แม้ว่ายังมีที่ดินให้บุกเบิกจับจองได้มากเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนประชากร เราจึงเห็นว่า แม้ว่าในเชิงหลักการชุมชนยึดหลักทรัพยากรมีส่วนร่วม และการเข้าถึงเปิดโอกาสให้แก่สมาชิก

อย่างเท่าเทียม แต่ในทางปฏิบัติการเข้าถึงขึ้นกับเงื่อนไขอื่น ๆ เช่น สถานภาพทางสังคม การเข้าถึงเทคโนโลยี ทุน แรงงาน ทำให้กลุ่มชนชั้นนำในหมู่บ้านเป็นฝ่ายเข้าถึงที่ดินได้มากกว่าคนกลุ่มอื่น ๆ ในยุคต่อมาเมื่อรัฐเข้ามาควบคุมและจัดการที่ดิน สถานการณ์ที่ดินในหมู่บ้านจึงซับซ้อนขึ้น การซ้อนทับของการควบคุมที่ดินตามหลักกฎหมายกับหลักประเพณี นำมาทั้งโอกาสและปัญหาแก่ชาวบ้าน การควบคุมที่ดินตามหลักกฎหมาย ทำให้ชาวบ้านรู้สึกมีความมั่นคงในการถือครองที่ดิน ที่ดินมีมูลค่าสูงขึ้น ขณะเดียวกันทำให้ที่ดินเป็นสินค้าในตลาดที่ดิน อีกทั้งการซ้อนทับกันของหลักการควบคุมที่ดิน ในภาวะที่มีความต้องการที่ดินสูงขึ้น ทำให้ความขัดแย้งในชุมชนสูงขึ้น จากการอ้างสิทธิในที่ดินด้วยหลักการที่แตกต่างกัน เมื่อเข้าสู่ยุคชุมชนภายใต้อุตสาหกรรมเกษตร เราจะเห็นว่า การเข้าถึงที่ดินได้อยู่ในเวทีของโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคมในวงกว้างเหนือท้องถิ่น การเข้าถึงเป็นการช่วงชิงการได้ประโยชน์จากที่ดิน ด้วยกลไกการเข้าถึงที่ดินหลายรูปแบบ ดังที่โรงงานได้ใช้กลไกการเข้าถึงบนพื้นฐานของสิทธิ และกลไกการเข้าถึงบนพื้นฐานของโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคมไปพร้อม ๆ กัน ฝ่ายชาวบ้านแม้จะดูเหมือนว่าได้ประโยชน์จากที่ดินที่ใช้ทำการผลิต แต่หากพิจารณาให้ชัดเจนจะพบว่า ชาวบ้านลงทุนลงแรงมากแต่ได้ประโยชน์จากที่ดินจำนวนน้อยกว่า และถูกกำหนดเงื่อนไขการได้ประโยชน์ที่ดินจากฝ่ายโรงงาน

การนำทฤษฎีการเข้าถึงมาใช้ เป็นประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจความสัมพันธ์ทางสังคมเหนือที่ดินดังนี้ *ประการแรก* ปัญหาที่ดินไม่จำกัดอยู่เฉพาะประเด็นการถือครองที่ดินเท่านั้น ดังที่งานศึกษาที่ผ่านมามักมุ่งไปที่ประเด็นความเหลื่อมล้ำในการถือครองที่ดินหรือความมั่นคงในการถือครองที่ดิน (Ganjanapan, 2000 : 29-32) ทฤษฎีการเข้าถึงแสดงให้เห็นว่า ความเหลื่อมล้ำหรือความมั่นคงในการถือครองไม่ได้ขึ้นอยู่กับว่ามีกรรมสิทธิ์ที่ดินหรือไม่เพียงอย่างเดียว เพราะมีกรณีตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า คนบางกลุ่มแม้เป็นเจ้าของที่ดิน แต่ไม่ได้ประโยชน์จากที่ดินของตนเอง เพราะขาดกลไกการเข้าถึงที่ดินสนับสนุน ในทางกลับกันคนบางกลุ่มแม้ไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดินแต่สามารถได้ประโยชน์จากที่ดิน โดยใช้กลไกการ

เข้าถึงรูปแบบต่าง ๆ เพื่อได้ประโยชน์จากที่ดินของคนอื่นหรือที่ดินประเภทต่าง ๆ ของรัฐ *ประการที่สอง* ทฤษฎีการเข้าถึงแสดงให้เห็นว่า การเข้าถึงเป็นประเด็นความสัมพันธ์ทางอำนาจ ภายใต้บริบทเชิงโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม การพิจารณาเช่นนี้ทำให้เราเห็นความสำคัญของบริบททางสังคมที่เป็นเงื่อนไขของการเข้าถึง ขณะเดียวกันทำให้เห็นบทบาทผู้กระทำการที่ใช้กลยุทธ์ (strategy) ต่าง ๆ ในการเข้าถึงที่ดิน โดยต่อเนื่องกันทฤษฎีการเข้าถึงแสดงให้เห็นกระบวนการช่วงชิง (contestation) การเข้าถึงที่ดินระหว่างผู้กระทำการต่าง ๆ การเข้าถึงที่ดินจึงเป็นกระบวนการที่ยังไม่จบ แต่เป็นเรื่องที่มีพลวัตและซับซ้อน ประเด็นนี้สอดคล้องกับข้อเสนอ ของ Peluso and Lund (2011) ที่เสนอว่า กล่าวให้ถึงที่สุดแล้ว ประเด็นปัญหาความสัมพันธ์ทางสังคมเหนือที่ดิน เป็นเรื่องของการควบคุมที่ดิน (land control) ที่ไม่ได้จำกัดอยู่ภายใต้การมีกรรมสิทธิ์ที่ดินหรือไม่ แต่เป็นเรื่องของการแข่งขันกันควบคุมที่ดินผ่านยุทธศาสตร์ทางอำนาจรูปแบบต่าง ๆ

ประโยชน์ของทฤษฎีการเข้าถึง *ประการสุดท้าย* โดยเฉพาะเมื่อมุ่งพิจารณาปัญหาที่ดินภาคอีสานในปัจจุบัน ซึ่งถูกคาดหวังให้รองรับการขยายตัวโรงงานอุตสาหกรรมเกษตรอย่างกว้างขวาง กรณีหมู่บ้านตัวอย่างแห่งนี้ทำให้เราเข้าใจกลยุทธ์ (strategy) การเข้าถึงที่ดินของโรงงานอุตสาหกรรมเกษตร โดยการอ้างอิงวาทกรรมการพัฒนาการเกษตรสมัยใหม่ วาทกรรมดังกล่าวเป็นกลไกการเข้าถึงที่ดินของเกษตรกร โดยไม่ต้องไปถือครองที่ดินโดยตรง และหากมองระดับกว้างออกไปอีก วาทกรรมดังกล่าวสร้างความชอบธรรมในการเปลี่ยนแปลงแผน (pattern) การใช้ที่ดินเกษตรของท้องถิ่นไปสู่การผลิตวัตถุดิบแก่โรงงาน ในขณะที่วาทกรรมช่วยกลบเกลื่อนปัญหาการรุกรานทำลายป่าเพื่อปลูกมันสำปะหลัง และปัญหาสิ่งแวดล้อมจากกระบวนการผลิตของโรงงาน ดังที่โรงงานแห่งนี้ยังคงมีภาพลักษณ์ดีต่อสาธารณะ และได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานราชการ แม้ว่าในความจริงจะสร้างผลกระทบอย่างมาก กรณีตัวอย่างนี้น่าจะเป็น

ประโยชน์ต่อการวิเคราะห์ ผลกระทบจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม
เกษตรในอีสานในอนาคต

ดังได้กล่าวตอนต้นบทความว่า “การเข้าถึง” ทรัพยากร เป็นประเด็น
สำคัญในวรรณกรรมสิทธิชุมชนตามที่ Ramitanon et al. (1993) เสนอว่า “ป่า
ชุมชน” เป็นระบบทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชน ซึ่งสมาชิกมีสิทธิเข้าถึงทรัพยากร
โดยเท่าเทียมกันตามหลักสิทธิการใช้ (usufruct rights) การเข้าถึงทรัพยากรเช่นนี้
เป็นส่วนหนึ่งที่จะก่อให้เกิดความเป็นธรรมต่อสังคม และความยั่งยืนของระบบนิเวศ
นั้น การพิจารณาประเด็นการเข้าถึงทรัพยากรในบทความนี้ น่าจะช่วยส่องสะท้อน
กลับไปยังงานชิ้นบุกเบิกข้างต้น บทความนี้แสดงให้เห็นว่า การเข้าถึงทรัพยากรมี
ความซับซ้อนและขึ้นกับเงื่อนไขทางสังคม ชุมชนไม่เคยดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่งและ
อิสระ แต่เผชิญกับอำนาจและความเปลี่ยนแปลงจากทั้งภายนอกและภายในชุมชน
การเข้าถึงทรัพยากรจึงเป็นพื้นที่ของการต่อสู้ต่อรองอย่างเข้มข้น จากข้อค้นพบนี้
เมื่อนำมาเป็นแนวทางพิจารณาข้อเสนอของ Ramitanon et al. (1993) ที่ว่า
สิทธิการใช้เป็นหลักการพื้นฐานในการเข้าถึงทรัพยากรของชุมชน ผู้เขียนเห็นว่าการ
เข้าถึงทรัพยากรตามหลักสิทธิการใช้คงเกิดขึ้นได้ในชุมชนที่มีเงื่อนไขเฉพาะเท่านั้น
เพราะโดยทั่วไปการเข้าถึงทรัพยากรเป็นกระบวนการต่อสู้ต่อรองของคนกลุ่มต่าง ๆ
ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าการเข้าถึงที่ดินตามหลักสิทธิการใช้เป็นแนวคิดที่มีข้อจำกัดใน
การใช้ทำความเข้าใจสถานการณ์ที่ซับซ้อน เมื่อฐานคิดเรื่องสิทธิการใช้มีข้อจำกัด
ทำให้แนวคิดสิทธิชุมชนมีข้อจำกัดตามไปด้วย ดังนั้นทางออกจากเรื่องนี้คือการหัน
มาพิจารณาการเข้าถึงทรัพยากรในฐานะกระบวนการต่อสู้ต่อรอง ซึ่งจะเป็นการ
พัฒนาแนวคิดสิทธิชุมชนให้ใช้ได้กับสถานการณ์การแย่งชิงทรัพยากรที่นับวันยิ่ง
ซับซ้อนมากขึ้น

หากอ้างอิงข้อเสนอของ ศาสตราจารย์ยศ สันตสมบัติ ที่กล่าวถึงภารกิจ
ท้าทายในการพัฒนาแนวคิดสิทธิชุมชนให้มีพลังอธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เชียว
กราก “..หน้าที่ของนักวิชาการคือ ต้องอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงนี้ ต้อง
อธิบายให้ได้ว่าชุมชนเปลี่ยนแปลงอย่างไร อะไรหายไป อะไรที่ยังคงอยู่ เพราะถ้า

ความเป็นชุมชนหายไป ขบวนการทางสังคมที่เราพูดถึงมันล้มเหลวทันที...” (Santasombat, 2018) บทความนี้ทำให้เห็นว่า ชุมชนไม่ได้หายไปไหน แต่ชุมชนมีพลวัต กลุ่มคนในชุมชนไม่ได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเสียทั้งหมด ความเป็นชุมชนมีความหลากหลายผันแปรไปตามสถานการณ์และตามกลุ่มคนที่อ้างอิงถึงสิ่งนี้เพื่อวัตถุประสงค์ที่ต่างกัน การมองชุมชนด้วยสายตาเช่นนี้ น่าจะเป็นแนวทางที่ดีในการต่อยอดความคิดสิทธิชุมชน ตามเจตนารมณ์ที่อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ คาดหวังไว้.

เอกสารอ้างอิง

- Blaikie, P. and Brookfield, H. 1987. **Land Degradation and Society**. London and New York: Methuen.
- Borras, S.M. Jr., McMichael, P. and Scoones, I. 2010. “The politics of biofuels, land and agrarian change: editors' introduction”. **Journal of Peasant Studies**. 37 : 4, 575 - 592.
- Bryant, R. L. 1992. “Political Ecology: An Emerging Research Agenda in Third-World Studies”. **Political Geography** 11(1): 12–36.
- Chaisin, D. et al., 2003. “Local community rights: Case studies of community right in Isan” in Sattayawattana, C.
- Local Community Rights - From Tradition to Present-day Situation: A Study of Local Community Rights Policy Formulation in Thailand**. Research report submitted to Thailand Research Fund. Pp 25-30. (in Thai)
- Choosakun, S. et al., 2007. **Community rights in Isan**. Research report submitted to Thailand Research Fund. (in Thai)
- Foucault, M. 1991. “Governmentality”, in Burchell, G., Gordon, C., and Miller, P. (eds.) **The Foucault Effect**.

- Studies in Governmentality with Two Lectures by and an Interview with Michel Foucault.** The University of Chicago Press, Chicago.
- Fortmann, L. 1988. **Locality and custom: non-aboriginal claims to customary usufructuary rights as a source of rural protest.** UC Berkeley Working Papers.
- Ganjanapan, A. 2000. “Access rights to resources: State of knowledge evaluation about way of thinking” in
- Ganjanapan, A. (ed.). **Community dynamics in resource management: Paradigms and Policies.** Bangkok: Thailand Research Fund. Pp. 27-90. (in Thai)
- Ganjanapan, A. 2001. “Contradictions of community custom and state law on land ownership”. In Ganjanapan, A.
- Comunity dimensions: way of thinking about rights, powers and resources management.** Bangkok: Thailand Research Fund. Pp.61-107. (in Thai).
- Hall, D., Hirsch, P., and Li, T.L. 2011. **Powers of exclusion: land dilemmas in Southeast Asia.** National University of Singapore Press.
- Hirsch, P. 2009. “Revisiting frontiers as transitional spaces in Thailand”. **The Geographic Journal**, 175(2), 124-132.
- Hüsken, F. 1989. “Cycles of Commercialization and Accumulation in a Central Javanese Village”. in Hart, G.,
- Turton, A. and White, B. (eds), **Agrarian Transformations Local Process and The State in South East Asia.** Berkeley: University of California Press. Pp. 303-331.

- Natetayarak, P. and Oarnkham, B. 1992. "Evolution of pioneering arable land in the forest area : The North East".
- Pinthong, J. (ed.). **Evolution of pioneering arable land in the forest area**. Bangkok: Local community development institutions. (in Thai)
- Office of the National Economics and Social Development Council. 2017. The North East Development Strategy Plan. https://www.nesdb.go.th/ewt_dl_link.php?nid=7526&filename=index (in Thai).
- Peluso, N. 1996. "Fruit Trees and Family Trees in an Anthropogenic Forest: Ethics of Access, Property Zones, and Environmental Change in Indonesia". **Comparative Studies in Society and History**. 38(03) : 510 – 548.
- Peluso, N. and Lund, C. 2011. "New frontiers of land control: Introduction". **Journal of Peasant Studies**, 38 : 4, 667-681.
- Rakyutitham et al., 2005. **Land and Freedom**. Chiang Mai: Black Lead Publishing. (in Thai)
- Ramitanon, C., Ganjanapan, A. and Ganganapan, S. 1993. **Community forest in the North: Potential of villagers in community forest management**. Bangkok: Local community development institutions. (in Thai)
- Ribot, J. and Peluso, N. 2003. "A Theory of Access". **Rural Sociology**, 68(2), 153-81.
- Siriwattanapiboon, S. 2016. "Isan community: justice and health under the new situation". <http://social-agenda.org/social-watch-thailand>. (in Thai)

- Taotawin, P. 2018. **Dynamics of land use and land access in the context of cassava crop expansion under the promotion of agro-industry factory.** A thesis submitted in partial fulfillment of the Requirements for the degree of doctor of philosophy In development science Graduate school Khon Kaen University. (in Thai)
- Terasasawat, S. 2003. **Economic history of Isan village community 1945 – 2001.** Bangkok: Srangsun Publishing. (in Thai)
- Santasombat, Y. 2003. **Dynamics and flexibility of peasant society: The Northern community economy and Reconceptualizing the Third World's Rural Types.** Chiang Mai : Chiang Mai University. (in Thai)
- Santasombat, Y. 2018. Summary and synthesis of the seminar “Extend the idea of Arjhan Chalardchy Ramitanon; Rituals, beliefs and community rights in sustainable natural resource management” at meeting room of Women Studies Center, Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University. (in Thai)
- The Isaan Record. 2018. “Research results reveal BioHub is not consistent in the northeast”.
<https://isaanrecord.com/2018/10/25/bio-hub-in-isaan/> (in Thai)
- Turton, A. 1979. “Local Powers and Rural Differentiation” in Turton, A., Hart, G. and White, B. (eds.), **Agrarian Transformation: Local Process and the State in Southeast Asia**, pp. 53-69. Berkeley: University of California Press.

- Watts, M. 1994. Life under contract: Contract farming, agrarian restructuring, and flexible accumulation. In Little, P.D. and Watts, M. (eds.). **Living under contract: Contract farming and agrarian transformation in Sub-Sahara Africa**. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Watts and Peet, 2004. Liberating political ecology in Peet, R. and Watts, M. (eds). **Liberation Ecologies, Second Edition**. London and New York: Routledge. Pp.3-47.